

تاریخ دریافت: ۹۵/۴/۱۰

تاریخ پذیرش: ۹۵/۸/۲۳

فقر عارفانه و حماسی

در نگاه علامه اقبال لاهوری و اهالی سلوک

عزیزالله سالاری^۱

چکیده:

بحث فقر و فقیر در نظرگاه عارفان و صوفیان جایگاهی بس مهم دارد. خواجه عبدالله در تعریف فقر می‌گوید: «فقر نامی برای بیزاری جستن از دارایی و دارا دیدن خویش است». نجم‌الدین رازی، آن را با عزت و افتخار همزاد می‌بیند، قشیری شعار اولیا و پیرایه اصفیایش دانسته و درویشان را گزیدگان خدا و موضع رازهای او می‌خواند. نوری، فقر را با آرامش، ایثار همراه دیده و ابوسهل خشاب آن را با عز و عرش می‌نگرد. ابوحفص فقر را در سخا و فراخ دستی و نیز برتری داد برستد معنا می‌کند و ابن جلا شرف فقر را زیننده خرامیدن می‌داند. عبدالرزاق کاشانی، فقیر را آن کسی می‌داند که هیچ دارایی و موجودیتی جز برای خدا نبیند. مولانا جلال‌الدین، فقر را با قناعت، امنیت، تقوی، ناز، استغنا معنوی و نهایتاً نور ذوالجلال درآمیخته می‌داند و سعدی هم آن را با بذل و بخشش، قناعت و آزادگی هم‌ریشه و هم‌سو می‌نگرد. شبستری هرکاری را در وادی سلوک به وفق فقر عالی یافته و لسان‌الغیب - حافظ - هم ارزش‌هایی چون قناعت، تنعم، خرسندی، بر تاج و تخت خسروی، آزستیزی، بلندهمتی، کرامت، حشمت، دولت عشق، نازیدن بر فلک و حکومت بر ستاره را همه یکجا در فقر می‌بیند.

علامه اقبال لاهوری، فقر را مشتمل بر عرفان، حماسه، شکوه و سرفرازی دانسته و مجموعه‌ای از آموزه‌های حکمی، ارزشی و آیینی را به عنوان ثمرات و برکات آن برمی‌شمرد انسان فقیر، انسان آرمانی اقبال است.

کلید واژه‌ها:

فقر، بی‌نیازی، فخر، درویشی، عرفان، حماسه، انسان ایده‌آل.

^۱ - استادیار دانشگاه صدا و سیما. ایران azizollahsalari@iribu.ac.ir

پیشگفتار

علامه اقبال لاهوری (۱۸۷۷-۱۹۳۸)، مصلح بیدار، عارف و فیلسوف فرزانه و شاعر گرانمایه، در جای جای کلیات اشعار پارسی‌اش - که به ۹۰۰۰ بیت می‌رسند- از «فقر» و «فقیر» سخن می‌گوید. فقری که اقبال درباره آن نکته‌پردازی می‌کند، کدام فقر بوده و فقیر و درویش مورد نظر وی کیست و دارای چه ویژگی‌هایی است؟ آیا ارتباطی با فقر اقتصادی فرودستان و استضعاف محرومان دارد؟ یا نه، همان فقر و درویشی است که صوفیان و عارفان - همچون قشیری، نجم‌الدین رازی، خواجه عبدالله، مولانا، حافظ و ... نسبت به آن نازیده و بالیده‌اند؟ یا نه، فراتر و شکوه‌مندتر از این، با حماسه و دلیری و پایداری هم در آمیخته است؟ آیا اقبال فقر فخرآمیز پیامبر (ص) و اولیاء (س) را در سروده‌هایش پردازش کرده، یا مقصودی دیگر را پی گرفته است؟

وی که از مولانا جلال‌الدین محمد بلخی سرمشق گرفته است، فراتر از او به فقر عارفانه نگریسته و در کشاکش مبارزات سیاسی و فرهنگی و کوشش‌های استقلال طلبانه و رهایی بخشش، عرفان را با حماسه در آمیخته و فقر و فقیر را با ژرفا و گستردگی فراتر و فزون تری نسبت به اهالی سلوک پی گرفته و تجربه نموده است. واژه‌ها و مفاهیمی چون مانند: راه‌بینی و زنده‌دلی، طاغوت ستیزی، صدق، اخلاص، نیاز، سوز و درد، تسلیم و رضای حق، فریادگری، دلیری و حماسه‌سازی، حکمت و قوت، خودآگاهی، سلطانی و کَراری، امارات معنوی، رازدانی و صاحب نظری، غیرت و زندگی خدامحور، بلندهمتی و بی‌قراری، یقین، امید، روشن‌ضمیری و پاینده‌دلی، چیرگی بر دو جهان، عربانی، هیبت و جلالت، و آرزومداری. انسان فقیر، انسان آرمانی اقبال است که از وسعت فقر او حکایت می‌کند.

فقر ایده‌آل و انسانی آرمانی او که همان درویش مرد و انسان فقیر از تعلقات رسته و به خدا پیوسته و مرد غوغا و حماسه آفرین و متعالی و رهایی بخش، بیانگر شکوه فقر اقبال است. در این نوشتار برآنیم تا با بیان دیدگاه‌های عارفانه و نیز ژرف‌کاوی در سروده‌های اقبال، ابعاد و ویژگی‌های فقر و فقیر رؤیایی و ایده‌آل وی را بیان نموده، و آموزه‌های آن را بازشناسیم.

فقر عرفانی و حماسی در نگاه عارفان

فقر و فقیر از کلید واژه‌هایی است که در سروده‌ها و اندیشه‌های انقلابی و عرفانی اقبال برجسته و محوری نشان می‌دهد. بی‌گمان مقصود وی از این واژه، فقر اقتصادی معمول - که در احادیث به‌عنوان دیوار به دیوار کفر شناخته شده و به فرمایش حضرت رسول (ص): اگر از دری وارد شد، ایمان از در دیگری برون رود- نیست. جوهر آموزه‌های دین و روح تعالیم پیامبران با چنین فقری که پیامد بیداد و نابرابری است، در ستیز بوده، زدودن فقر و غنا بخشیدن به فقیران از آرزوهای پیشوایان

دین به شمار آمده و در سخنان و نیایش‌های آنان به نیکی دیده می‌شود. آموزه‌هایی چون قسط، عدل، مساوات، زکات، صدقه، انفاق، جود و احسان، همگی روند فقرزدایی و تأمین معیشت فقیران را از سوی انبیا و کتب آسمانی و متون و پیشوایان دینی اثبات می‌کند. فقری که عارفان از آن دم می‌زنند، تفسیر و تبیین «انتم الفقراء الی الله» (فاطر / ۱۵) بوده که به تعبیر رشیدالدین میبدی یزدی، فقر خلقتی (حدوثی و تکوینی) و نیز فقر صفتی (نداشتن نظر به کونین، و همواره نظر الله پیش چشم خویش داشتن و نیز از همه درویش بودن و به حق توانگر بودن) است که خود گفته است: فقیر اوست که در دو جهان جز حق دست آویز نبیند و نظر با خود ندارد. (میبدی یزدی، ۱۳۸۱: ۱۸۱/۸ - ۱۸۰)

و همان افتخار پیامبر (ص) است که فرمود: «الفقر فخری و به افتخر»: (قمی، بی تا: ۳۷۸/۲)

فقر افتخار من است و به وسیله آن افتخار می‌کنم.

همچنین فرمایش پیامبر (ص):

«الْفَقْرُ عِزٌّ لِّأَهْلِهِ.»

(هجویری، ۱۳۸۳: ۳۱)

فقر مایه عزت درویشان است.

و: فُقَرَاءُ أُمَّتِي مَلُوكٌ أَهْلِ الْجَنَّةِ

(اسفراینی، ۱۳۵۸: ۱۳۷)

درویشان امت من پادشاهان اهل بهشت‌اند.

حُسن چنین فقری، عین نیاز دیدن خویش به خداوند و بی‌نیازی از دیگران است. اکنون اندیشه

و گفتار پاره‌ای از پیران طریقت را در این باره می‌نگریم

۱- ابوسعید ابوالخیر:

الْفَقْرُ هُوَ الْغِنَى بِاللَّهِ

(هجویری، ۱۳۸۳: ۲۶)

فقر بی‌نیازی با داشتن خداوند است.

۲- خواجه عبدالله انصاری:

«الْفَقْرُ اسْمٌ لِلْبِرَائَةِ مِنْ رُؤْيَةِ الْمَلَكَةِ»

(انصاری، ۱۳۸۳: ۱۵۰)

فقر نامی برای بیزاری جستن از دارایی و دارا دیدن خویش است.

وی درجه نخست فقر را- که همان فقر مراد ما است- چنین توصیف می‌کند:

«الدرجة الاولى: فقر الزهاد؛ و هو نفض اليدين من الدنيا ضبطاً او طلباً و اسكات اللسان عنها ذمماً او مدحاً و السلامة منها طلباً او تركاً و هذا هو فقر الذي تكلموا في شرفه^۲» (همان)

درجه نخست، فقر زاهدان است؛ و آن عبارت است از آن که بنده دو دست خود را از نگاه‌داری یا طلب او [و یا ترک] دنیا بیفشاند. و زبان خود را از نکوهش و یا ستایش دنیا خاموش سازد [چرا که نکوهش دنیا و ستایش دنیا، هر دو تعرض به دنیا و اشتغال به آن است]. و از [بیماری] طلب و یا ترک دنیا [در امان و] سالم ماند. و این همان فقری است که در شرافت [و فضیلت] آن سخن گفته‌اند؛ تا آن جا که از رسول گرامی (ص) روایت شده است: الفقر فخری: فقر مایه افتخار من است. این فقر، بن مایه غنا و بی‌نیازی از دیگران است؛ همان گونه که در دعاهاى معصومان (ع) آمده است که: «اللهم اغننى فى الافتقار اليك»:

(مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۱/۷۲)

خدایا! مرا با احساس نیاز به خودت، از دیگران بی‌نیاز گردان.

خواجه عبدالله در «صدمیدان» فقر درویشی را به سه فقر اضطرار و اختیار و تحقیق تقسیم کرده و درباره فقر اختیار می‌گوید: «آن فقر که اختیار است سه است: یکی درجه است و یکی قربت است و یکی کرامت است. آن چه درجه است با قناعت است و آن چه قربت است با رضاست و آن چه با کرامت است، با ایثار است.» (همو، ۱۳۹۰: ۴۹)

۳- جنید بغدادی: نشانه فقیر صادق آن است که نه می‌خواهد و نه در جایگاه طلب قرار می‌گیرد و اگر در چنین جایگاهی قرار گرفت، خاموش می‌نشیند. (سراج طوسی، ۱۳۸۲: ۱۰۲)

۴- ابراهیم خوآص: «نشانه فقیر صادق» ترك الشكوى وإخفاء أثر البلوى [ترک شکایت و پوشیدن پیامد آزمون‌هاست]. (سراج طوسی، ۱۹۱۴م: ۴۹)

۵- نجم‌الدین رازی: «عزت فقر هرگز روی مذلت نبیند؛ فقر و فخر همزادند که «الفقر فخری».

پس فقر مورد افتخار، همان فقری است که رهاوردش احساس راستین نیاز نسبت به حق تعالی و بی‌نیازی از غیر اوست؛ فقری که به لحاظ نظری و از نگاه حکمت متعالیه، امکان فقری، فقر وجودی، لیسیت ذاتیه، هویت تعلقی و اضافه اشراقیه خوانده می‌شود و بدانیم که «بی‌عنایات خدا هیچیم هیچ».

۶- ابوالقاسم قشیری می‌گوید: «درویشی شعار اولیا بود و پیرایه اصفیا و اختیار حق سبحانه و تعالی خاصگان خویش را از اتقیا و انبیا علیهم السلام؛ و درویشان گزیدگان خدایند از بندگان او و موضع رازهای او... و درویشان صابر همنشینان خدای باشند در قیامت؛ و چنین خبر آمده است از رسول صلی الله علیه و سلم.» (قشیری، ۱۳۶۱: ۴۵۳)

فقر و درویشی نقطه قوتی شگرف برای «شررازاده‌هایی» است که جز به خداوند نسبت به هر چیزی مستغنی‌اند.

ابوبکر شبلی: [فقر یعنی] «آن که بدون خدای عزّ و جَلّ به هیچ چیز مستغنی نگردی.» (همان: ۴۶۰)

ألفقرُ بحرُ البلاءِ و بلاءُ كُلِّ عَزّ (درویشی دریای بلاست و بلاهای وی جمله عز است.) (صدری‌نیا، ۱۳۸۰: ۳۴۹)

۷- نوری گوید: «صفت درویش آرام بود به وقت نیستی و ایثار بود به وقت هستی.» (همان: ۴۶۰)

۸- منصور مغربی گوید: ابوسهل خَشَّاب کبیر گفت: «مرا فقر و ذُلّ. گفتم که فقر و عزّ. گفت: فقر و ثری. گفتم: نه که فقر و عرش.» (همان)

۹- ابوحفص گوید: «فقر درست نیاید کس را تا آن‌گاه که دادن دوست‌تر ندارد از ستدن؛ و سخا نه آن است که فراخ‌دست، تنگ‌دست را چیزی دهد؛ سخا آن است که از نیستی سخاوت کند با آن که دارد.» (همان: ۴۶۱)

۱۰ - ابو عبدالله ابن جلا گوید: «[فقر آن است که] چیزی از خود نداشته باشی و گرداشتی از آن تو نباشد و از آن جا که از آن تو نبوده، بدانی از آن تو هم نخواهد بود.» (سراج طوسی، ۱۳۸۲: ۱۰۲) نیز گوید: «اگر نه شرف تواضع بودی، حکم فقیر آن است که در رفتن خرامیدن کند.» (همان: ۴۶۲)

حال این فقر سرفرازانه و عزت‌منشانه کجا و فقر ذلت‌بار و ویرانگر کجا؟ یکی همراه با مناعت طبع، قدرت روحانی و معنوی و فرازمندی و دیگری با فرومایگی و تخفیف شأن و حقارت. یکی سازماندنازش و بالیدن و دیگری وهن‌آمیز و سزاوار خواری. یکی زیبا و دل‌انگیز و دیگری زشت و نفرت‌انگیز.

آن‌چه که صاحب‌مقام فقر را از غرور و خرامیدن باز می‌دارد، شرف فروتنی و خاکساری است؛ و گرنه فقر زینده تفاخر است.

۱۱- امام محمد غزالی: «فقیر در زبان اهل تصوف بر کسی افتد که خود را بدین صفت بیند و این حالت بر وی غالب باشد که بدانند هیچ چیز ندارد و هیچ چیز به دست وی نیست در این جهان و در آن جهان؛ نه در اصل آفرینش و نه در دوام آفرینش.»

روشن است که غزالی به گونه‌ای دو سویه یعنی نظری و عملی فقر را تبیین نموده است. وی امکان فقری و هویت تعلق‌ی انسان و جهان را و این که حدوثاً و بقاءً به حق تعالی نیازمند است،

اساس فقر می‌داند همان که جنید بغدادی، از زبان مطربه‌ای خنیاگر می‌گوید: «وَجُودَكَ ذَنْبٌ لَا يُقَاسُ بِهِ ذَنْبٌ». (مدرس تبریزی، ۱۳۳۳: ۴۳۳)

وجود تو (قائل شدن به وجودی مستقل برای خویش)، گناهی است که هیچ گناهی با آن قابل مقایسه نیست.

به درستی که همه گناهان به خودبینی و احساس استغنا و استقلال برای خود شکل می‌گیرد؛ زیرا به گفته مولانا:

این ثنا گفتن زمن ترک ثناست   کین دلیل هستی و هستی خطاست
پیش هست او بیاید نیست بود   چیست هستی پیش او کور و کبود
(مولوی، ۱۳۶۲: ۲۶)

احساس هستی و استقلال وجودی، خطایی است که سر آغاز خطاها و کژروی‌های بسیار دیگر است. پس هم در نظرگاه ما نسبت به هستی و هم در احساس و درک وجدانی ما، سیطره فقر و نیاز دمام به حضرت حق، سازنده و رهایی بخش است؛ زیرا:

ما هیچ نیستیم جز سایه‌ای ز خویش   آیین آینه خود را ندیدن است
(امین پور، ۱۳۸۱: ۱۵۱)

از این رو زوایای گوناگون مقام فقر و برکات آن بیشتر رو می‌شود.

۱۲- نجم الدین رازی «اما آن چه نصیب من است و کام من در ناکامی و مراد من در نامرادی، و هستی من در نیستی، و توانگری و فخر من در فقر است «الفقر فخری»... ای محمد این چه سر است که تفاخر به پیشوایی و سروری انبیا نمی‌کنی و به فقر فخر می‌کنی؟ زیرا که راه ما بر عشق و محبت است و این راه به نیستی توان رفت؛ و پیشوایی و سروری و نبوت همه هستی است...»

۱۳- کمال الدین عبدالرزاق کاشانی در باب فقر می‌گوید:

«الفقیه هو الذی لایری المُلکَ إلَّا الله، فلماذا قال: «الفقر اسمٌ للبرائه من رؤیه الملکه». فمن لم یخرج عن نفسه لله تعالی و لم یصل إلى حقیقه معنی قوله: «أسلمت وجهی لله (۲۰/۳)» فقد ادعی فیها الملک و لم یصح له الفقر.» (کاشانی، ۲۹۹-۱۳۷۲: ۳۰۰)

پس فقیر آن است که هیچ دارایی و موجودیتی جز برای خداوند نبیند. پس از این رو [خواجه عبدالله انصاری] گفت: فقر نامی است برای بیزاری جستن از دیدن مالکیت و دارایی ... بنابراین هرکس برای خدا از خود برون نرود و به حقیقت معنای اسلمت وجهی لله (روی دل به سوی

خداوند می‌نهییم) نرسیده باشد، هنوز بر ادعای موجودیت خویشتن است و به مقام فقر نرسیده است. فقر عالی و عارفانه، از سر پرهیز و قناعت و یا زندگی موحدانۀ حقیقی است؛ نه از سر گداخویی و تکدی‌گری.

۱۴- مولانا جلال‌الدین محمد بلخی:

در قناعت می‌گریزد از تقا   نه از لئیمی و کسل همچون گدا
قلتی کان از قناعت وز تقاست   آن ز فقر و قلت دونان جداست
حبه‌یی آن گر بیابد سر نهد   وین زگنج زر به همت می‌جهد
(مولوی، ۱۳۶۲: ۷۸۱)

مولانا جلال‌الدین بلخی در وصف فقر، سخن‌های بسیار دارد؛ از جمله:

امتحان کن فقر را روزی دو تو   تا به فقر اندر غنا بینی دو تو
صبر کن با فقر و بگذار این ملال   زان که در فقر است نور ذوالجلال
(همان: ۱۱۸)

نیز:

فقر فخری نرگزاف است و مجاز   صد هزاران عزّ پنهان است و ناز
(همان: ۱۱۷)

فقر فخری بهر آن آمد ستنی   تا ز طماعان گریزم در غنی
(همان: ۸۵۶)

فقر از این رو فخر آمد جاودان   که به تقوا ماند دست نارسان
(همان: ۵۴۵)

افتخار به فقر در دیدگاه مولوی هم چون سعدی و شاید فراتر از آن است. این افتخار نه شعاری و مجازی و اعتباری، که از ارجمندی و عزت‌مداری و نازش و گردن‌فرازی حقیقی برخوردار است. فقری که از سر تقوا و خویشتن بانی و نیز استغنا از شهوت دنیاست. وی صد هزاران سربلندی و پیروزمندی را در این فقر نهفته می‌داند. این فقر به ظاهر تهیدستی و نداری است؛ اما در واقع سراسر غنا و استغناست. مقامی عرفانی که جلوه‌گاه نور ذوالجلال است. وی با اشاره به ماجرای موسی و خضر و سوراخ کردن و شکستن کشتی توسط حضرت خضر،

راز آن را در رهایی و امنیت می‌بیند:

خضر کشتی را برای آن شکست   تا تواند کشتی از فجار رست
چون شکسته می‌رهد، اشکسته شو   امن در فقر است، اندر فقر رو
(همان: ۷۶۲)

مولانا فقر را مایه رهایی و امنیت و آرامش روان و جان می‌دانند. فقر سخت گرفتن بر خواهش‌های نفسانی و در تنگنا نهادن امیال دنیایی، برای نجات یافتن از گناه و فسق و فجور است. ۱۵- شیخ مصلح‌الدین سعدی شیرازی: شیخ اجل سعدی، فقر عالی را در ساحت قناعت می‌جوید:

ای قناعت توانگرم گردان   که ورای تو هیچ نعمت نیست
(سعدی، ۱۳۶۹: ۹۹)

یا:

گنج آزادگی و کنج قناعت ملکی است   که به شمشیر میسر نشود سلطان را
آن بدر می‌رود از باغ به دلتنگی و داغ   وین به بازوی فرح می‌شکند زندان را
(همان: ۷۸۵)

نیز:

نیم نانی گر خورد مرد خدا   بذل درویشان کند نیمی دگر
ملک اقلیمی بگیرد پادشاه   همچنان در بند اقلیمی دگر
(همان: ۴۰)

سعدی درباره توانگری و درویشی در پاسخ به مدعی فقر و درویشی بر می‌آید: «گفتا نشنیدی که پیغمبر(ع) گفت: الفقر فخری؟ گفتم خاموش که اشارات خواجه(ع) به فقر طایفه‌ای است که مرد میدان رضاند و تسلیم تیر قضا؛ نه اینان که خرقه ابرار پوشند و لقمه ادرار فروشند.» (همان: ۱۶۵)

پیداست که فقر و درویشی در نگاه سعدی، نه فقر انفعالی و بی‌مایه و وهن‌آمیز، که آمیزه‌ای از قناعت و عزت نفس، آزادگی، عربانی از عیوب اخلاقی و رضای به داده‌های خداوندی است و قناعت نقطه مقابل طمع و دنیاخواهی است. طمع و حرص و آز، مایه تملق، وابستگی، خواری و سرکوب روح آزادگی است.

شیخ محمود شبستری، هر کاری را که در وادی سلوک از باب فقر عالی و معنوی نباشد، همه مقدمات و عوامل بزرگی طلبی و نیرنگ می‌داند:

درین هر چیز کو نز باب فقر است همه اسباب استدراج و مکر است^۳
(ثروتیان، ۱۳۸۵: ۴۳۹)

لاهیجی در این باره می‌گوید:

یعنی در طریق عبادت و سلوک و ریاضت، هر چیز و هر حالتی که بر سالک روی نماید و بر او ظاهر شود، آن چیز نه از باب فقر و شرایط سلوک باشد و ظهور آن موجب هستی و انانیت سالک گردد، آن همه البته اسباب استدراج یعنی طلب درجات و بزرگی کردن و مکر است که حضرت حق آن را برایشان جهت جذب عوام ظاهر گردانیده تا به سبب آن در ضلالت افتند. (لاهیجی، ۱۳۳۷: ۶۵۳)

۱۶ - خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی: خواجه حافظ هم برای فقر با قناعت و درویشی مقامی بس ارجمند می‌شناسد و آن را از تخت پادشاهی فراتر می‌بیند:^۲

ما آبروی فقر و قناعت نمی‌بریم با پادشه بگوی که روزی مقدر است
(حافظ، ۱۳۸۲: ۳۸)

یا:

درین بازار اگر سودی است با درویش خرسند است

خدایا منعمم گردان به درویشی و خرسندی

(همان: ۴۴۱)

(همان: ۳۴۵)

همچنین است ابیات بسیار دیگر که کاملاً رنگ و بوی عرفانی و معنوی دارند:

-اگر سلطنت فقر ببخشند ای دل کمترین ملک تو از ماه بود تا ماهی

(همان: ۴۹۰)

دولت فقر خدایا به من ارزانی دار کاین کرامت سبب حشمت و تمکین من است

(همان: ۵۲)

- من که رهبردم به گنج حسن بی پایان دوست صدگدای همچو خود را بعد از این قارون کنم
(همان: ۳۵۰)
- گدای میکدهام لیک وقت مستی بین که ناز بر فلک و حکم بر ستاره کنم
(همان: ۳۴۹)
- گرچه بی سامان نماید کار ما سهلش مبین کاندرین کشور گدایی رشک سلطانی بود
(همان: ۲۱۹)
- دولت عشق بین که چون از سر فقر و افتخار گوشه تاج سلطنت می شکند گدای تو
(همان: ۴۱۲)
- مرا گر تو بگذاری ای نفس طامع بسی پادشاهی کنم در گدایی
(همان: ۴۵۹)
- پیر دردی کش ما گرچه ندارد زر و زور خوش عطابخش و خطاپوش خدایی دارد
(همان: ۱۲۷)

آری، این فقیری و قناعت پیشگی، سراسر شکوه و سربلندی و رهایی و آزادگی خواهد بود؛ به گونه‌ای که بر ملک پادشاهی فخر می‌فروشد و به آن طعنه می‌زند. فقیر صادق، درویش رها و خرسند است. به گفته غزالی، پیامبران(ص) فرمودند: «هر چیزی را کلیدی است و کلید بهشت، دوستی درویشان صابر است که ایشان روز قیامت همنشینان حق تعالی‌اند و فرمود دوست‌ترین بندگان نزد حق تعالی، درویشی است که بدانچه دارد قانع است و از خدای تعالی در روزی‌ای که می‌دهد راضی است.» (غزالی، ۱۳۶۱: ۶۷۶)

به درستی که لسان الغیب، گوهر گرانسنگ فقر را به خوبی دریافته و گدای این عرصه را پادشاه و فراتر از آن، محسود پادشاهی می‌داند و آرزو و دعای وی آن است که خداوند دولت فقر به او عطا کند که ثمره‌اش کرامت، حشمت و اطاعت است. فقری که فقیرش به افلاک فخر بفروشد و بر ستارگان فرمان براند.

۱۶- عبدالرحمن جامی: «فقر را رسمی است و حقیقی. رسم او عدم املاک است و حقیقت او خروج از احکام صفات و سلب اختصاص چیزی به خود.» (جامی، ۱۳۷۰: ۸)

فقر و فقیر در اندیشه اقبال

علامه اقبال لاهوری یگانه دانشور دیده‌وری است که پرمغزترین معنا و مفهوم را برای فقر و فقیر بیان کرده و به وسعت و ژرفایی فراتر از دیگران- و در قالب سروده‌هایی شیوا و پر بار- به آنها

پرداخته است. آن چنان که گویی مجموعه‌ای از اوصاف و ویژگی‌های معنوی و عرفانی مانند قناعت پیشگی، دلیری، گسستن از تعلقات، بریدن از پای بست دنیا، نیازمندی شدید به حق تعالی و بی‌نیازی از خلق، زهد و درویشی، زنده‌دلی، گرمی، شوریدگی، طاغوت ستیزی، فریادگری، رهایی‌بخشی، غیوری، شکست‌ناپذیری و ... را در بردارد.

ویژگی‌های فقر در نگاه اقبال

۱- راه‌بینی و زنده‌دلی:

اقبال خود را فقیر راه‌نشین می‌داند که مجرد و دل‌کندن از تعلقات، او را صاحب دلی غنی، متکی به حق و قویدل نموده است و از این‌رو عناوین دیگر چون شیخی و شاعری و صوفی و خرفه پوشی را که در برابر فقرا چیزی به شمار نمی‌آیند، فرو می‌نهد.

نشان راه ز عقل هزار حيله مپرس   بيا كه عشق كمالی ز يك فنی دارد
نه شیخ شهر، نه شاعر، نه خرقة پوش اقبال   فقیر راه نشین است و دل غنی دارد
(اقبال، ۱۳۴۳: ۲۵۰)

چيست فقر ای بندگان آب و گل   يك نگاه راه بین، يك زنده دل
(همان: ۴۶۱)

خرد بیگانه ذوق یقین است   قمار علم و حکمت بدنشین است
دو صد بوحامد و رازی نیرزد   به نادانی که چشمش راه بین است
(همان: ۴۸۲)

۲- نفی ارباب و قدرت‌های غیرخدایی:

فقر اقبال، چنان به او و انسان‌های متصف به آن قوت و دلیری می‌بخشد که با شاهان و نظام پادشاهی در می‌افتد. غنا و اقتدار چنین فقری چنان‌ش عزت و شجاعت بخشیده که به غلامی آن می‌نازد. حقا که باطن فقر در حکمت خودی اقبال، تحقق بایسته «لا اله الا الله» است. همان آیت نجات بخشی که به گفته عبدالرحمان کواکبی اگر مسلمانان آن را عملی می‌کردند، هرگز زنجیری و اسارتی و استعماری باقی نمی‌ماند. (کواکبی، ۱۳۶۳: ۷۷)

این مرد فقیر با وجود نابرخورداری از امکانات زندگی به سبب زهد و وارستگی‌اش، چنان شکوهمند می‌نماید که تخت شاهنشاهی از عظمت و هیبتش لرزان می‌شود. به تعبیر مولی‌علی (ع):

«عَظُمَ الخالقُ فی أنفُسِهِمْ فَصَغُرَ ما دونَهُ فی أعینِهِمْ.» (سیدرضی، ۱۳۸۰: ۴۰۲)

خداوند در دل و جان آنان بزرگ، پس دیگران در دیدگانشان کوچک مقدارند.
بی‌گمان اگر چنین بزرگمردان فقیر و چنین درویش مردانی در میان ملتی قد برافزاند، هرگز آن
ملت فرو نمی‌افتد و طعم شکست و خواری را احساس نخواهد کرد. اشعار اقبال را در این باره
بنگرید:

درافتد با ملوکیت کلیمی	فقیری، بی‌کلاهی، بی‌گلیمی
گاهی باشد که بازی‌های تقدیر	بگیرد کار صرصر از نسیمی
(همان: ۴۶۴)	
هنوز اندر جهان آدم غلام است	نظامش خام و کارش ناتمام است
غلام فقر آن گیتی پناهم	که در دینش ملوکیت حرام است
(همان)	

علامه اقبال در مثنوی «پس چه باید کرد ای اقوام شرق» می‌گوید:

فقر، کار خویش را سنجیدن است	بر دو حرف لا اله پیچیدن است
برگ و ساز او ز قرآن عظیم	مرد درویشی نگنجد در گلیم
با سلاطین درفتد مرد فقیر	از شکوه بوریا لرزد سریر
قلب او را قوت از جذب و سلوک	پیش سلطان نعره او: لاملوک
برنیفتد ملتی اندر نبرد	تا در او باقی است یک درویش مرد
وای ما ای وای این دیرکهن	تیغ لا در کف نه تو داری نه من
دل زغیرالله بپرداز ای جوان	این جهان کهنه در باز ای جوان
(اقبال، ۱۳۸۸: ۴۶۳-۴۶۱)	

۳- صدق و اخلاص و نیاز و سوز و درد:

علامه اقبال بر این باور است که توفیق و عافیت در حال است نه در مال و مقام دنیایی. ثروت و دارایی نجات بخش آدمی نبوده و ثروت اصلی و مبارک همان راستی و پاکی و نیاز و دردمندی در درگاه حق تعالی است:

فقر خواهی، از تهی دستی منال عافیت در حال و نی در جاه و مال

صدق و اخلاص و نیاز و سوز و درد نی زر و سیم و قماش سرخ و زرد
(اقبال، ۱۳۴۳: ۳۹۲)

۴- تسلیم و رضای حق:

مقام فقر یکی از مقامات سلوکی و عرفانی است؛ اما در حکمت خودی اقبال گویی مقامات دیگر و فراتر چون تسلیم، رضا و فنا را در بر دارد و با یک دگر دیسی معنوی و روحی، سرانجام گوهر تابنده آدمی را از صدفش برون می‌آورد:

فقر، ذوق و شوق و تسلیم و رضاست
بر مقام دیگر اندازد تو را
ما امینیم این متاع مصطفاست
از زجاج الماس می‌سازد تو را
(همو، ۱۳۸۸: ۴۶۰)

چون فنا اندر رضای حق شود
چارسوی با فضای نیلگون
بنده مؤمن فضای حق شود
از ضمیر پاک او آید برون
در رضای حق فنا شو چون سلف
گوهر خود را برون آر از صدف
(همو، ۱۳۴۳: ۳۹۲)

۵- فریادگری، دلیری و حماسی:

از نظرگاه اقبال، مقام فقر با همه اوصاف و برکات آن اولاً: به انسان جنبش و تپش صد چندان و نیز بال و پر پرواز می‌دهد. ثانیاً: مست می‌جنونی می‌کند که فریادش مردمان را از قهر اسارت می‌رهاند. ثالثاً: چنان استغنا و بی‌نیازی از ما سوی الله به آدمی می‌دهد که پیامدش شکوه و شرف است. رابعاً: بایستی خویشتن اصلی و آرمانی خویش را در این آینه ببینی، تا گنج سلطانی را به دست آوری:

فقر، خیبرگیر با نان شعیر
گرچه اندر بزم کم گوید سخن
بسته فتراک او سلطان و میر
یک دم او گرمی صد انجمن
بی‌پران را ذوق پروازی دهد
از جنون می‌افکند هویی به شهر
وارهاند خلق را از جبر و قهر
کاندر اوشاهین گریزد از حُمام
شعله ترسد از خس و خاشاک او
می‌نگیرد جز به آن صحرا مقام
آتش ما سوزناک از خاک او

آبروی ما ز استغنائی اوست سوز ما از شوق بی پروای اوست
خویشتن را اندر این آینه بین تا تو را بخشند سلطان مبین
آه زان قومی که از پا برفتاد میر و سلطان زاد و درویشی نژاد
(همو، ۱۳۸۸: ۴۶۱ و ۴۶۳)

۶- حکمت و قوت:

فقر اقبالی، بایسته حکمت و قوت است؛ حکمت دردمندانه‌ای که بر عقلانیت ابزاری و صرفاً نظری پیشی می‌گیرد. چنین فقری بی هیچ لشکری فاتح دل‌ها می‌گردد و فر و شکوهش از فر و شکوه شهریاران و پادشاهانی چون دارا و فریدون بهتر و خوش‌تر است. بی‌گمان سیطره و سلطنت پادشاهان از فریاد و نعره درویش مردان فقیر فرو می‌ریزند. به راستی که استغنائی فقر، قوت دین را در پی دارد و دل‌نوازی‌هایش، حکمت راستین دین است:

بر عقل فلک پیما ترکانه شیخون زن یک ذره درد دل از علم فلاطون به
آن فقرکه بی تیغی صد کشور دل گیرد از شوکت دارا به از فرّ فریدون به
(همو، ۱۳۴۳: ۱۲۲)

شهرها زیر سپهر لاجورد سوخت از سوز دل درویش مرد
سلطنت نازکتر آمد از حباب از دمی او را توان کردن خراب
(همان: ۳۶۳)

حکمت دین دل‌نوازی‌های فقر قوت دین بی‌نیازی‌های فقر
(همو، ۱۳۸۸: ۱۶۳)

۷- خویشتن یابی و خودآگاهی:

خود آگاهی و بازگشت به خویشتن و آگاهی بر قدر و ارزش خود، از برکات و ویژگی‌های فقر اقبالی است. خود باوری و فرو نهادن صفات ناپسند و درک و دریافت قرب و قیمت خویش، همت بلند و شاهین صفتی، از آثار فقر است که جانمایه تحول جهان بر مقصود و مراد خویشتن است:

فقر قرآن احتساب هست و بود نی رباب و مستی و رقص و سرود
احتساب خویش کن از خود مرو یک دو دم از غیر خود بیگانه شو
تا کجا این خوف و وسواس و هراس اندر این کشور مقام خودشناس

این چمن دارد بسی شاخ بلند
نغمه داری در گلو ای بی خبر!
خویشتن را تیزی شمشیر ده
برنگون شاخ، آشیان خود مبنده
جنس خود بشناس و با زاغان مپر
باز خود را در کف تقدیر ده
(همان: ۴۶۲)

بگذر از کاووس و کی ای زنده مرد
از مقام خویش دور افتاده ای
مرغک اندر شاخسار بوستان
تو که داری فکرت گردون مسیر
دیگر این نه آسمان تعمیر کن
بر مراد خویش بنده آشیان
خویش را از مرغکی کمتر مگیر
بر مراد خود جهان تعمیر کن
(همو، ۱۳۴۳: ۳۹۲)

۸- سلطانی و کَرّاری:

روشن است که اقبال در پی فقر فلاکت بار و دیوار به دیوار کفر نیست. او این جایگاه را در اوج سلوک می‌نگرد. فقری که آدمی با مهار نفس خویش بی‌هیچ تعلق و عذر و بهانه‌ای، با نه گفتن به تعلقات و نیز سربلندی و کرامت، هیبت صوری و پوشالی ارباب دنیا را در هم می‌شکند و با کَرّاری علی‌وار و ستیز با ستم، فقر قرآنی و اصل شاهنشاهی را فراچنگ می‌آورد. این فقر با قدرت و انتخاب همراه بوده، نه با ضعف و انفعال.

راهروان برهنه پا، راه تمام خارزار
چون به کمال می‌رسد، فقر دلیل خسروی است
تا به مقام خود رسی، راحله از رضا طلب
مسند کیقباد را در ته بوریا طلب
(همان: ۱۵۱)

خلافت فقر با تاج و سریر است
جوان بختا مده از دست این فقر
زهی دولت که پایان ناپذیر است
که بی او پادشاهی زود میر است
(همان: ۴۶۰)

علامه اقبال در یک دو بیتی خطاب به ملک فاروق- پادشاه اسبق مصر- پیام فاروق- خلیفه دوم- را به او می‌دهد:

تو ای باد بیابان از عرب خیر
ز نیلِ مصریان موجی برانگیز

بگو فاروق را پیغام فاروق که خود در فقر و سلطانی بیامیز
(همان: ۴۵۹ و ۴۶۰)

بگذر از فقری که عریانی دهد ای خنک فقری که سلطانی دهد
الحذر از جبر و هم از خوی صبر جابر و مجبور را زهر است جبر
این به صبر پیهمی خوگر شود آن به جبر پیهمی خوگر شود
هر دو را ذوق ستم گردد فزون ورد من یالیت قومی یعلمون
(همان: ۳۵۰)

ای خنک مردی که از یک هوی او نه فلک دارد طواف کوی او
وای درویشی که هویی آفرید باز لب بریست و دم در خود کشید
حکم حق را در جهان جاری نکرد نانی از جو خورد و کراری نکرد
خانقاهی جست و از خیبر رمید راهبی ورزید و سلطانی ندید
نقش حق داری؟ جهان نخجیر توسط هم عنان تقدیر با تدبیر توسط
عصر حاضر با تو می جوید ستیز نقش حق بر لوح این کافر بریز
(همان: ۳۴۳)

جز به قرآن، ضیغمی روباهی است فقر قرآن اصل شاهنشاهی است
(همان: ۳۱۶)

فقر جوع و رقص و عریانی کجاست فقر سلطانی است رهبانی کجاست
(همان: ۳۱۲)

علامه در وصف عالمگیر شاه هندی، فقر او را چنین می‌ستاید:

در صف شاهنشهان یکتاستی فقر او از تربتش پیداستی
(همان: ۶۷)

او با حسن ظن خویش در ستایش درویش خوئی نادرشاه می‌گوید:

نادر افغان شه درویش خو رحمت حق بر روان پاک او
خسروی شمشیر و درویشی نگه هر دو گوهر از محیط لا اله
فقر و شاهی واردات مصطفی است این تجلی‌های ذات مصطفی است

این دو قوت از وجود مؤمن است این قیام و آن سجد مؤمن است
(همان: ۴۱۶)

۹- امارت معنوی

مرد فقیر، فرمانفرمای اقالیم دل‌ها و ارزش‌هاست؛ اقالیمی که با مجاهدت در عرصه‌های درونی و بیرونی وسعت یافته‌اند. جهان معنویت با مبانی و ویژگی‌هایش که از بذرتوحید روییده، در جان و روان اوست:

تو سلطان مجازی من فقیرم ولی در کشور معنی امیرم
جهانی کوز تخم لا ا له رُست بیا بنگر به آغوش ضمیرم
(همان: ۴۵۲)

وی در آن جایی که درباره غنی کشمیری سخن می‌گوید، او را فقیر ولی امیر اقالیم معنی می‌داند:
غنی آن سخنگوی بلبل صغیر نوا سنج کشمیر مینو نظیر
به پاسخ چه خوش گفت مرد فقیر فقیر و به اقلیم معنی امیر
(همان: ۲۴۰)

۱۰- رازدانی و صاحب نظری:

درویش مرد فقیر در حکمت خودی اقبال، همه چیز را در پرتو حق تعالی می‌بیند:
رازدان خیر و شر گشتم ز فقر زنده و صاحب نظر گشتم ز فقر
یعنی آن فقری که داند راه را بیند از نور خودی الله را
اندرون خویش جوید لا اله در ته شمشیر گوید لا اله
فکر جان کن چون زنان بر تن متن همچو مردان گوی در میدان فکن
(همان: ۴۶۲)

اقبال در واپسین لحظه‌های حیاتش، فقیری و رازدانی خویش را این‌گونه سرود:
سرور رفته بازآید که ناید نسیمی از حجاز آید که ناید
سرآمد روزگار این فقیری دگر دانای راز آید که ناید
(همان: ۴۳۵)

۱۱- گداز و نیاز:

یکی از اسرار فقر و درویشی، احساس عمیق نیاز و وابستگی مدام به حضرت حق است؛ احساسی که در میان انسان‌های غوطه ور در ناز و نعمت دیده نمی‌شود و این مایه بسی توفیق است:

گرچه باشی از خداوندان ده   فقر را از کف مده از کف مده
سوز او خوابیده در جان تو هست   این کهن می از نیاکان تو هست
در جهان جز درد دل سامان مخواه   نعمت از حق خواه و از سلطان مخواه
ای بسا مرد حق‌اندیش بصیر   می‌شود از کثرت نعمت ضریر
کثرت نعمت گداز از دل برد   ناز می‌آرد نیاز از دل برد
سال‌ها اندر جهان گردیده‌ام   نم به چشم منعمان کم دیده‌ام
من فدای آن که درویشانه زیست   وای آن کو از خدا بیگانه زیست
(همان: ۳۸۶)

به جلوت نی نوازی‌های من بین   به خلوت خود گدازی‌های من بین
گرفتم نکته فقر از نیاکان   ز سلطان بی‌نیازی‌های من بین
(همان: ۴۵۱)

۱۲- غیرت و زندگی خدامحور:

فقر پویا و تعالی بخش، همان «فقر غیور» است که از نظر اقبال می‌تواند جهان را متحول سازد. فقر غیور به سان - «عشق غیور» بیدل دهلوی که حسین بن علی (ع) را آینه آن در کربلا دانست:

کیست در این انجمن محرم عشق غیور   ما همه بی‌غیرتیم آینه در کربلاست
(بیدل دهلوی، ۱۳۷۶: ۶۶۷)

عرب را حق دلیل کاروان کرد   که او با فقر خود را امتحان کرد
اگر فقر تهی دستان غیور است   جهانی را ته و بالا توان کرد
(همان: ۴۶۲)

دل زغیرالله بپرداز ای جوان   این جهان کهنه در باز ای جوان
تا کجا بی‌غیرت دین زیستن   ای مسلمان! مردن است این زیستن

(همو: ۱۳۸۸: ۴۶۳)

۱۳- بلندهمتی و بی‌قراری:

بی‌قراری و موجواری و از سر همت جهیدن، از اثرات فقر اقبالی است:

فقیرم، ساز و سامانم نگاهی است   بچشمم کوه، یاران! برگ کاهی است
زمن گیر این که زاغ دخمه بهتر   از آن بازی که دست آموز شاهی است
(همو، ۱۳۴۳: ۴۸۱)

اندرون توسست سیل بی‌پناه   پیش او کوه گران مانند کاه
سیل را تمکین ز ناآسودن است   یک نفس آسودنش نابودن است
(همو، ۱۳۸۸: ۴۶۴)

۱۴- یقین، امید، روشن ضمیری و پاینده‌دلی:

روشن ضمیری، پایدگی، یقین و در پی آن امید و آرمان، از این فقر نتیجه می‌شود:

زسوز این فقیر ره نشینی   بده او را ضمیر آتشی‌نی
دلش را روشن و پاینده گردان   ز امیدی که زاید از یقینی
(همو، ۱۳۴۳: ۴۴۵)

فقر سوز و درد و داغ و آرزوست   فقر را در خون تپیدن آبروست
(همان: ۴۱۶)

۱۵- چیرگی بر دو جهان:

تسخیر دو جهان دنیا و آخرت، از برکات پای‌بندی به چنین فقر عارفانه و حماسی است:

شنیدم بیتکی از مرد پیری   کهن فرزانه‌ای روشن ضمیری
اگر خود را به ناداری نگه داشت   دو گیتی را بگیرد آن فقیری
(همان: ۴۸۳)

۱۶- عریانی، هیبت و جلالت:

اقبال، با طرح فقر عریان (=عاری از عیوب دنیاطلبی و خودخواهی و ذلت و...)، مردان غزوه‌های بدر و حنین و نیز صلاهی حماسی امام حسین(ع) را در عاشورا بهترین نمونه‌های آن می‌بیند. او چنان مست و دل‌باخته چنین فقری است که خود می‌گوید دیگر فقیری چون من نخواهد آمد:

فقر چون عریان شود زیر سپهر
فقر عریان گرمی بدر و حنین
فقر را تا ذوق عریانی نماند
از نهیب او بلرزد ماه و مهر
فقر عریان بانگ تکبیر حسین
این جلال اندر مسلمانی نماند
(همان: ۳۹۷)

قوت سلطان و میر از لا إله
تا دو تیغ لا و إلاً داشتیم
خاوران از شعله من روشن است
هیبت مرد فقیر از لا إله
از تب و تابم نصیب من بگیر
ماسوی الله را نشان نگذاشتیم
گوهر دریای قرآن سفته ام
ای خنک مردی که در عصر من است
با من آه صبحگاهی داده اند
پس بگیر از باده من یک دو جام
شرح رمز صبغۀ الله گفته ام
سطوت کوهی به کاهی داده اند
تا درختی مثل تیغ بی نیام
(همان: ۴۳۱)

فقیران تا به مسجد صف کشیدند
چو آن آتش درون سینه افسرد
گریبان شهنشاهان دیدند
مسلمانان به درگاهان خزیدند
(همان: ۴۴۴)

محمد علی معلم دامغانی در یک مثنوی شیوا و حماسی، عریانی را چنین سروده است:

کیست آن لایی لایی یک لاجامه
هله ماییم که چون تیغ علی برانیم
هر که تزویر کند ایدر اشتر ماییم
گاو گو فربهی از بهر که خواهی کرد آی!
درع گو ترمه کن ای خصم که ما شمشیریم
عور ماندیم که تا جامۀ دشمن گیریم^۴
(معلم دامغانی، ۱۳۸۷: ۴۴۶)

۱۷- آرزومداری:

فقر حماسی و عارفانه اقبال، زاینده درد و داغ و آرزوهای مقبول دنیایی و فراسوی بوده که یکی از آن آرزوها، حماسه و عرفان سرخ است که همه پیشوایان و اولیای حق در اشتیاق آن می سوزند:

زندگی بر آرزو دارد اساس چشم و گوش و هوش تیز از آرزو هر که تخم آرزو در دل نکشت آرزو سرمایه سلطان و میر آب و گل را آرزو آدم کند چون شرر از خاک ما برمی‌جهد فقر، سوز و درد و داغ و آرزوست خویش را از آرزوی خود شناس مشیت خاکی لاله خیز از آرزو پایمال دیگران چون سنگ و خشت آرزو جام جهان بین فقیر آرزو ما را زخود محرم کند ذره را پهنای گردون می‌دهد فقر را در خون تپیدن آبروست (همان: ۴۱۹)

نتیجه‌گیری:

فقر و فقیر در اندیشه و حکمت خودی اقبال، هرگز به معنای استضعاف و محرومیت و نیز تن دادن به درماندگی و فلاکت نبوده؛ بلکه ژرف‌تر، بلندتر و وسیع‌تر از فقر صوفیانه‌ای است که ذکرش رفت. فقری که اقبال طرح می‌کند، برجسته‌ترین ارزش‌های انسانی مانند قناعت، آزادگی، بریدن از وابستگی‌ها، بی‌نیازی از خلق، نیازمندی دمادم به خالق، فروتنی و خاکساری، زهد و زنده‌دلی، نفی قدرت‌های غیرخدایی، صدق و سوز و درد، فریادگری، دلیری و حماسه‌آفرینی، حکمت و قوت، خویش‌تن‌یابی و خودآگاهی، سلطانی و کُراری، شهریاری و امیری در عرصه معنویت، رازدانی و صاحب‌نظری، غیرت، همت، هیبت و جلالت، یقین، امید، آرزو و رضا و تسلیم حق را در بردارد. فقیر در دیدگاه اقبال، انسان شکوه‌مند و ایده‌آلی است که از ویژگی‌های یاد شده برخوردار بوده، ایمان، عرفان، اخلاق، حماسه و عزت و عظمت دینی و معنوی را در خود داشته و متجلی سازد. علاقه اقبال با این نگاه بلند، عمیق و گسترده، خود را که انسانی جامع، کامل و پرافتخار است، فقیر می‌داند و به چنین فقری که فقر علوی، عرفانی، پهلوانی و حماسی است، می‌بالد و می‌نازد:

خاوران از شعله من روشن است ای خنک مردی که در عصر من است
از تب و تابم نصیب من بگیر بعد از این نباید چو من مرد فقیر
(همان: ۴۳۱)

پی‌نوشت‌ها:

- ^۱ نک: دکتر شیخ الاسلامی، علی، «راه و رسم منزل‌ها»، جلد اول، مرکز نشر فرهنگی آیه ۱۳۷۹، ص ۴۳۳ و شرح دکتر علی شیروانی، انتشارات الزهرا ۱۳۷۳، صص ۱۶۶ و ۱۶۷.
- ^۲ در پاره‌ای از نسخه‌های گلشن راز، مصرع نخست چنین آمده است: «در این هر چیز کان جز ناب فقر است» نک: شبستری، شیخ محمود: «گلشن راز»، به اهتمام: صابر کرمانی، ص ۸۶.
- ^۳ نک: بر این رواق مقرنس، مقاله «مثنوی‌های مانا» به قلم نگارنده، ص ۴۴۶ و نیز مجله شعر، شماره ۳۶ صص ۱۲۰-۱۲۳.

منابع و مأخذ:

- ۱- الله: قرآن.
- ۲- اسفراینی، نورالدین عبدالرحمن، (۱۳۵۸)، «کاشف الاسرار» به اهتمام: هرمان لندلت، تهران: موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل.
- ۳- امین پور، قیصر، (۱۳۸۱)، «آینه‌های ناگهان»، تهران: انتشارات افق.
- ۴- انصاری، خواجه عبدالله، (۱۳۹۰)، «صد میدان»، قم: انتشارات آیت اشراق.
- ۵- انصاری، خواجه عبدالله، (۱۳۸۳)، «منازل السائرین»، مولی، تهران.
- ۶- بیدل دهلوی، عبدالقادر، (۱۳۷۶)، «کلیات»، ج اول، تصحیح: اکبر بهداروند و پرویز عباسی داکانی، تهران: انتشارات الهام.
- ۷- ثروتیان، بهروز، (۱۳۸۵)، «شرح ساده گلشن‌راز»، چاپ و نشر بین‌الملل تهران.
- ۸- جامی، عبدالرحمان، (۱۳۷۰)، «نفحات الانس من حضرات القدس»، با مقدمه و تصحیح و تعلقات: محمود عابدی، تهران: انتشارات اطلاعات.
- ۹- حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد، (۱۳۸۲)، «دیوان حافظ»، به تصحیح: بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: انتشارات دوستان.
- ۱۰- رازی، نجم‌الدین، (۱۳۶۳)، «مرصادالعباد»، تهران: کتابخانه سنایی.
- ۱۱- سالاری، عزیزالله، (۱۳۸۸)، «براین رواق مقرنس - مقاله‌ی مثنوی‌های مانا»، تهران: سوره مهر.
- ۱۲- سعدی، شیخ مصلح‌الدین، (۱۳۶۹): «کلیات - گلستان»، به اهتمام محمدعلی فروغی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۱۳- شبستری، شیخ محمود، (۱۳۶۱)، «گلشن راز»، به اهتمام: صابر امامی، تهران: انتشارات طهوری.
- ۱۴- شیروانی، علی، (۱۳۷۳)، «شرح منازل السائرین»، تهران: انتشارات الزهرا.
- ۱۵- شیخ الاسلامی، علی، (۱۳۷۹)، «راه و رسم منزل‌ها»، جلد اول، تهران مرکز نشر فرهنگی آیه.
- ۱۶- صدری‌نیا، باقر، (۱۳۸۰)، «فرهنگ مأثورات متون عرفانی»، تهران انتشارات سروش.
- ۱۷- غزالی، امام محمد، (۱۳۶۱)، «کیمیای سعادت»، به اهتمام: حسین خدیو جم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۱۸- غزالی، امام محمد، (۱۳۶۱)، «کیمیای سعادت»، با مقدمه: محمد عباسی، تهران: انتشارات طلوع و زرین.
- ۱۹- قشیری، ابوالقاسم، (۱۳۶۱)، «رساله قشیری»، ترجمه: ابوعلی عثمانی، تهران مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۰- قمی، شیخ عباس، (بی‌تا)، «سفینه البحار»، نجف، عراق.
- ۲۱- کاشانی، کمال‌الدین عبدالرزاق، (۱۳۷۲)، «شرح منازل السائرین»، تحقیق و تعلیق: محسن بیدارفر، انتشارات بیدار، قم.

- ۲۲- کواکبی، عبدالرحمان، (۱۳۶۳)، «طبیعت استبداد»، ترجمه: عبدالحسین میرزای قاجار، نقد و تصحیح: محمدجواد صاحبی، قم: مرکز انتشارات تبلیغات اسلامی.
- ۲۳- مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳)، «بحار الانوار»، ج ۷۲، بیروت مؤسسه الوفا.
- ۲۴- مدرس تبریزی، محمدعلی، (۱۳۳۳ش)، «ریحانه الادب»، به کوشش: میر محمود موسوی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۵- مولوی، جلال‌الدین محمد، (۱۳۶۲)، «مثنوی معنوی»، نسخه نیکلسون، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۲۶- لاهوری، اقبال، (۱۳۸۸)، «دیوان اقبال لاهوری»، به تصحیح: محمد بقائی (ماکان)، تهران: انتشارات اقبال.
- ۲۷- معلم دامغانی، محمدعلی، (۱۳۸۷)، «بر این رواق مقرنس»، تهران: انتشارات سوره مهر.
- ۲۸- میبیدی یزدی، ابوالفضل رشیدالدین، (۱۳۶۱)، «کشف الاسرار و عده الابرار» جلد هشتم، به اهتمام: علی اصغر حکمت، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۲۹- لاهوری، اقبال، (۱۳۴۳)، «کلیات- افکار»، با مقدمه و شرح: احمد سروش، تهران: کتابخانه سنایی.
- ۳۰- لاهوری، اقبال، (۱۳۴۳)، «کلیات- ارمغان حجاز»، با مقدمه و شرح: احمد سروش، تهران: کتابخانه سنایی.
- ۳۱- لاهوری، اقبال، (۱۳۴۳)، «کلیات- پس چه باید کرد»، با مقدمه و شرح: احمد سروش، تهران: کتابخانه سنایی.
- ۳۲- لاهوری، اقبال، (۱۳۴۳)، «کلیات- جاویدنامه»، با مقدمه و شرح: احمد سروش، تهران: کتابخانه سنایی.
- ۳۳- لاهوری، اقبال، (۱۳۴۳)، «کلیات- رموز بی خودی»، با مقدمه و شرح: احمد سروش، تهران: کتابخانه سنایی.
- ۳۴- لاهوری، اقبال، (۱۳۴۳)، «کلیات- زبور عجم»، با مقدمه و شرح: احمد سروش، تهران: کتابخانه سنایی.
- ۳۵- لاهوری، اقبال، (۱۳۴۳)، «کلیات- مسافر»، با مقدمه و شرح: احمد سروش، تهران: کتابخانه سنایی.
- ۳۶- لاهوری، اقبال، (۱۳۴۳)، «کلیات- می باقی»، با مقدمه و شرح: احمد سروش، تهران: کتابخانه سنایی.
- ۳۷- لاهیجی، شیخ محمد، (۱۳۳۷)، «مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز»، بی جا: کتاب فروشی محمودی.
- ۳۸- هجویری، علی بن عثمان، (۱۳۸۳)، «کشف المحجوب» مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمود عابدی، تهران انتشارات سروش.